

МИХАЙЛУЦА М.І.

## МАТЕРІАЛЬНІ ВТРАТИ ЦЕРКОВНИХ СВЯТИНЬ НА ІЗМАЇЛЬЩИНІ (1941-1945 рр.)

*Стаття розповідає про збитки нанесені війною культовим спорудам і церквам Придунайського краю. Піднято питання масштабів і авторства злочинів проти духовних святинь на завершальному етапі війни.*

Відродження церковно-релігійного життя в незалежній Україні дедалі більше сприяє приверненню уваги дослідників до історії життєдіяльності конфесій в період Другої світової війни. Враховуючи той факт, що в українській історіографії довгий час були відсутні рафіновані наукові дослідження, присвячені матеріальним збиткам, нанесеним церковним святиням у Придунав'ї, саме ця тема викликала наше зацікавлення. Відтак, завданням нашого доробку постає неупереджена спроба на основі архівних джерел прослідкувати методи підрахунків збитків, масштаби та авторство антицерковного вандалізму в Ізмаїльській області (існувала у 1940-1941; 1944-1954 рр.).

Вандалізм щодо православної церкви, її храмів та церковного майна, спричинений активними бойовими діями, пограбуванням і руйнацією на півдні українських земель у 1941-1944 рр., творився у той час скрізь, однак за сутністю і руйнівними масштабами не можна навіть і порівнювати з нищівними акціями часів більшовицького "войовничого безбожництва" 20-30-х років ХХ ст.

Щоби відвернути народну увагу від масштабів більшовицького вандалізму довоєнних десятиліть влада намагалася якомога ширше показати наслідки воєнного протистояння в ході Великої Вітчизняної війни. До того ж, це робилося таким чином, щоб відчувався різкий контраст на співставленні стану народного господарства довоєнного часу і після вигнання загарбників.

З цією метою до областей було надіслано спеціальні вказівки щодо укладання зведених відомостей про збитки, нанесені містам, т.зв. паспорти міст [1]. Невід'ємною частиною паспортів мали бути також альбоми фотознімків, які б давали повну документальну картину - порівняння становища міста до війни і після звільнення від окупантів. У паспорті необхідно було відобразити усю кількість будівель житлових, культурно-побутового призначення, комунальних, учбових установ та інших споруд, що знаходилися в межах міста, незалежно від приналежності комунгоспу, відомствам чи громадянам.

Інструкція щодо укладання альбомів з метою врахування збитків передбачала спеціальну схему фотографування руйнувань у містах обласного призначення. Поміж обов'язкових 30 пунктів цієї схеми, передбачалися саме такі: загальний вигляд міста зверху - 2 знімки; електростанції, заводи, фабрики - 8-10 знімків; вокзали, депо, телеграфи, музеї, пам'ятники, театри тощо - 2-3 знімки тощо.

Автори інструкції не оминули увагою також необхідність зафіксувати матеріальні збитки заподіяні війною церковним спорудам, багато з яких владою розглядалися як історико-архітектурні зразки, а не як духовно-релігійна цінність. Поряд із світлинами, що відображали народногосподарську та культурну тематику, було передбачено і фотографування церков та інших споруд релігійних культів числом 2-4 знімки [2].

Наступним кроком після формування фотоальбомів в областях визволених від окупантів розпочалася активна робота у напрямку збирання інформації про нанесені війною церквам, іншим культовим спорудам матеріальні втрати та сакральноритуальні речові збитки. Цією справою займалася спеціально утворена Надзвичайна

Державна Комісія (НДК) з розслідування і встановлення злочинів німецько-фашистських загарбників та їх співучасників, яку очолював П.І.Богоявленський. Відповідно НДК розіслала до облвиконкомів інструкцію, затверджену ще РНК СРСР 7 травня 1943 р., якою визначалися вимоги щодо утворення обласних комісій сприяння в роботі НДК та конкретні заходи у напрямку організації цими комісіями обліку збитків. Обласні комісії відповідно, залучаючи до цієї справи навіть церковно-адміністративні органи та їх керівництво, спрямовували інструктивні листи головам райвиконкомів з конкретними вимогами до голів сільських рад.

Уповноважений Ради РПЦ при РНК УРСР П.Ходченко 29 вересня 1944 р. надіслав телеграму за №57/с безпосередньо своїм підлеглим, обласним уповноваженим, в якій у жорсткій формі вимагав: *“Негайно зберіть та надішліть, або сповістіть по телефону (№...) відомості: які церкви та де саме були пограбовані, зруйновані під час окупації румунами; що саме ними вивезено з храмів та молитовних домів, на яку суму. Термін - 8 жовтня ц.р.”*[3].

На відміну від Херсонської, Миколаївської та Одеської областей, які завдяки активним бойовим діям Червоної армії протягом весни 1944 р. позбавилися окупації, останньою із південних областей України була звільнена Ізмаїльська область (у серпні 1944 р.). З цієї причини у Придунайському краї уповільнювалося і затягувалося у часі проведення обліку збитків, заподіяних загарбниками та бойовими діями.

Очевидно, що перспектива швидкого завершення війни і намагання Й.Сталіна організувати суд над фашистськими злочинцями вимагали від державно-партійних органів на місцях прискорення заходів, спрямованих на підведення підсумків у процесі обліку збитків. А ще, на нашу думку, бажання якомога скоріше пред'явити уряду Румунії вимоги по репараціям. З цією метою Раднарком СРСР встановив 3-місячний термін від дня визволення окупованої території для проведення обліку злочинів і збитків, спричинених німецько-фашистськими загарбниками. Щоби пришвидшити цю роботу на місцях Голова республіканської комісії сприяння союзній НДК М.С.Хрущов надіслав 11 вересня 1944 р. інформаційного листа голові Ізмаїльської обласної комісії сприяння НДК, секретареві обкому КП(б)У В.Д.Горбі. У ньому висловлювалося невдоволення і, разом з тим, визначалися жорсткі терміни виконання рішення уряду: *“Організація обліку і облік злочинів та збитків, заподіяних окупантами господарству Вашої області проходять повільно, темпами, які не забезпечують завершення цієї роботи в терміни, встановлені Надзвичайною Державною Комісією.*

*Вжійте заходів для скорішого закінчення обліку злочинів заподіяних окупантами і спричинених ними збитків господарству Вашої області і направте усі документи і фотоальбом до Надзвичайної Державної Комісії, а копії узагальнених даних і другі примірники фотоальбомів - до республіканської комісії сприяння. Водночас забезпечте контроль за наданням у встановлений термін актів про збитки, спричинені окупантами підприємствам і організаціям союзного і республіканського підпорядкування. Про виконання докладіть мені спеціальним донесенням до 1 листопада 1944 р.”* [4].

Ізмаїльський облвиконком, виконуючи директиву, вже 5 жовтня 1944 р. прийняв рішення за №62 *“Про врахування збитків, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками і їх співучасниками державним, кооперативним і громадським підприємствам, установам, організаціям і колгоспам”*. Першочерговим завданням у напрямку узагальнення матеріалів по збиткам і підготовки зведених даних для розгляду облвиконком вважав створення комісії, до якої увійшло 9 осіб. Серед них партійно-державні апаратники та начальники спецслужб - секретар обкому КП(б)У В.Д.Горба, голова облвиконкому Г.І.Куликов, начальник обласного управління НКГБ - Крилов, начальник УНКВС - Корнійчук, уповноважений держплану при РНК СРСР -

Сметанюк та інші. Проте жодного представника від релігійних громад чи від духовенства у обласній комісії не передбачалося.

Цим документом голови міських і районних виконавчих комітетів зобов'язувалися:

- створити на підконтрольних установах та підприємствах спеціальні комісії по визначенню збитків, до яких мали увійти їхні керівники, головні бухгалтери, профспілкові працівники та інші;

- провести доскональну перевірку повноти охоплення актами тих підприємств, установ і організацій, яким нанесено збитки;

- підготувати підсумки врахування збитків для подання до НДК до 3 жовтня 1944 року;

- у триденний термін провести повну інвентаризацію матеріальних цінностей поклавши повну відповідальність за її проведення на органи ЦСУ тощо.

Задля складання актів про збитки при церковних общинах на добровільній основі утворювалися комісії, які, власне, і займалися безпосередніми підрахунками зруйнованого та вивезеного окупантами культового і церковного житлово-господарського майна. Як правило, ці комісії склалися з 4-5 осіб, обов'язково за особистої участі старости релігійної громади і священника, якщо такий був. Оскільки більшість кліру Південної Бессарабії з наступом радянських військ виїхала до Румунії, відчувалася гостра нестача священнослужителів, а більшість парафій довгий час лишалися вільними. Так, через відсутність "*на приході батюшки*" члени комісії, до складу якої увійшли староста церковного приходу Кириянаке М.Г. та члени релігійної громади Сидоренко І.М., Ігнатов О.Г. і Котов Й.А., склали акт від 25 грудня 1944 р. про спричинені збитки Свято-Димитрівській церкві у місті Ізмаїл. Згідно з інвентарним описом церкви до Румунії було вивезено наступне: 3 срібних хреста вагою 2300 грамів, 2 срібні чаші з позолотою вагою 1500 грамів, 2 срібних звідаря, срібний дискос, ложечка, 3 чашечки і 2 підноси також із срібла, усе разом вагою біля 800 грамів, 2 пари нового священницького вбрання з повним комплектом елементів необхідних для священнодійства, документи на власність церковного майна, реєстр майна тощо [5].

Часто "*на рахунок*" окупантів члени комісії записували зруйновані вщент допоміжні церковні споруди, сараї, кам'яні плити, зимові кухні, церковні огорожі, водопровідні крани тощо. Іноді до актів заносили не тільки те, що безпосередньо вдалося вивезти окупантам, а також і те майно, яке через воєнний безлад і відсутність господарів розікрали або прибрали до рук місцеві жителі. В умовах воєнної розрухи вони намагалися хоч якимось чином компенсувати собі матеріальні втрати. У деяких рукописних актах укладених за участю членів релігійних громад спостерігаються виправлення, підтирання тощо, особливо у тій частині, де йдеться про вартісне вираження нанесеної шкоди. Вірогідніше, що громада мала певні надії на можливу грошову компенсацію з боку держави.

Із 18 культових споруд (14 православних храмів і 4 синагоги), що функціонували в Ізмаїлі напередодні війни, було повністю зруйновано 1 (синагогу), частково зруйновано 3 православні церкви і 3 синагоги, загальною площею 9700 м<sup>2</sup>. За зведеними відомостями міської комісії про збитки заподіяні війною церковним установам Ізмаїла, беручи до уваги вартість споруд, майна та обладнання, було визначено суму в 10105 тис. крб. [6]. З урахуванням пізніших уточнень до попередніх підрахунків збитки по місту становили 7 зруйнованих та пограбованих споруд релігійних культів (православні церкви, іудейські синагоги та допоміжні споруди культового призначення) на суму 11885 тис. крб. [7].

Отже, повертаючись до вступної тези нашої статті, зазначимо, що навіть приблизне порівняння кількості церковних храмів на прикладі Ізмаїльського регіону показує ставлення тоталітарної влади до релігії і Церкви. Якщо в 1930-х роках за

румунського адміністрування Південною Бессарабією в Ізмаїльському повіті діяло понад 60 церков, то через рік після приходу радянської влади, тобто літом 1941 р., в краї налічувалося не більше трьох десятків. А воєнне протиборство й окрім того ускладнило матеріально-технічний стан культових осередків. Загалом, в межах чотирьох областей Півдня України, війна заподіяла релігійним спорудам збитки на суму понад 38 млн. крб. Майже третину становили втрати по Ізмаїльщині.

Нарешті, варто зупинитись ще на одному досить дискусійному питанні - стосовно авторства злочинних дій проти Церкви та її святинь. Тут ми маємо також об'єктивно розібратись і дати достовірну відповідь. Тож звернімо увагу на те, що архівні матеріали, зокрема довідки сільських та районних рад, датовані 29 вересня 1944 р., свідчать, що румуни на території Південної Бессарабії толерантно ставились до релігійних установ, а звідси і великої шкоди культовим спорудам майже не спричинили. Так, священик старообрядницьких церков Різдва Христового і Святого Миколая у Ізмаїлі о. Кіндратій (Лесін) у довідках, поданих до районної комісії з питань збитків нанесених окупантами, стверджував, що "... наша церква в період окупації румуно-німецькими властями 1941-1943 рр. не понесла ніяких збитків..." [8]. Зауважимо, що розповсюджені і широко вживані на той час ідеологічні штампи та пропагандистські вирази на зразок: "німецько-фашистські загарбники і їх співучасники", "румунно-німецькі окупанти" та ін., часто фігурували як категорична правова норма обвинувачення у спричинених збитках, однак, були досить абстрактними, страждали від відсутності конкретики стосовно ступеня участі у злочині, а звідси - і морально-правової відповідальності.

Не ставлячи під сумнів сутності самої окупаційної системи та її наріжних критеріїв, все ж висловимо певні думки з цього приводу. Відносно визначення безпосереднього авторства злодіянь, які було скоєно ворогом щодо церкви та релігійних громад, маємо сказати, що утворені при міських та районних виконавчих комітетах по визначенню збитків місцеві комісії часто відокремлювали німецькі і румунські дії та вчинки. Надсилаючи інформацію про знищення і пограбування церков, вони підкреслювали саме німецьку причетність до актів духовно-релігійного вандалізму, а не румунську. Воно й зрозуміло, оскільки при всій своїй окупаційній сутності, румуни все ж були православними і виявляли християнську толерантність до місцевого православного населення, часто самі активно сприяли відродженню соборів, церков та монастирів у період 1941-1944 рр., особливо у зоні губернаторства "Трансністрія", про що йшлося у статтях, опублікованих автором останнім часом [9]. Самі ж представники радянської влади визнавали, що румуни у своїй політиці християнізації місцевого населення надавали великого значення відбудові зруйнованих у 1930-ті роки православних храмів. Так, секретар відділу агітації і пропаганди Одеського обкому КП(б)У Сосновський на обласній нараді від 28 жовтня 1944 р. підкреслював: "Я повинен сказати, що по області до війни було 9 церков, зараз їх 67! Ось, можете собі уявити масштаб пропаганди, яку вели румуни..." [10].

Республіканські владоможці, хоч і уникали конкретних цифр в офіційних документах, проте визнавали суттєве зростання кількості культових споруд в Україні. Так, у листі на ім'я секретаря ЦК КП(б)У тов. Кириченка від 12 грудня 1944 р. уповноважений Ради у справі РПЦ при РНК УРСР П.Ходченко зазначав: "До Вітчизняної війни в Україні лишалось не так вже й багато взагалі церков усіх орієнтацій. У період же німецької (читай "і румунської" - М.М.) окупації їх виникло не менше того, скільки було до Жовтневої революції" [11].

Значних руйнівних наслідків не спостерігаємо стосовно православних храмів Південної Бессарабії. У межах щойно відновленої Ізмаїльської області станом на 1 грудня 1944 р. у списку, який склав уповноважений Ради у справах РПЦ при

Ізмаїльському облвиконкомі Петренко, подаються лише 4 із 39 населених пунктів, де не діяли православні церкви. Причина переважно була однакою - *“Пошкоджена: розбиті двері, вікна, куполи, дах і внутрішні стіни. У місті Кілія від авіабомби пошкоджена церква, пограбована”*[12]. Проте 60 культових споруд в межах області, за тими ж таки списками уповноваженого [13], були уцілілими і виконували своє духовно-церковне призначення, що, власне, є доказом того, що румунські загарбники, відступаючи, як їм вважалося, із споконвічних територій, не чинили актів вандалізму над місцями релігійного волевиявлення населення краю.

У підсумку зазначимо, що сьогодні доволі складно визначити втрати і дати оцінку того, що після себе залишили окупанти на південних українських землях. Одні - руйнували храми, інші - відновлювали. Проте, з впевненістю можемо визначити - винна в усьому війна з її жахливим смертоносним руйнівним обличчям. Адже церкви, собори, молитовні будинки - і ті, що вціліли під час антицерковних вакханалій 20-30-х років ХХ ст., організованих правлячою більшовицькою партією і ті, що були відновлені православними прихожанами в період *“християнського ренесансу”* 1941-1944 рр., однаково страждали від безпосередніх бойових дій, бомбардувань авіації, артилерійських обстрілів тощо. Проте, матеріальні збитки якщо й можна підрахувати, хоча б у грошовому вираженні, то душевні страждання віруючих та втрати наріжних основ духовності кількох поколінь українського суспільства виміряти, нажаль, неможливо.

1. Комунальна установа “Ізмаїльський архів” (далі - КУ “ІА”), ф.Р-788, оп.1, спр.4, арк.1.

2. Там само, арк.2.

3. Державний архів Миколаївської області (далі - ДАМО), ф.992, оп.3, спр.12, арк.38.

4. Державний архів Одеської області, ф.4980, оп.1, спр.48, арк.1.

5. КУ “ІА”, ф.Р-788, оп.1, спр.4, арк.44-44зв.

6. Там само, спр.13, арк.8.

7. Там само, спр.3, арк.3.

8. Там само, спр.4, арк.59, 60.

9. *Михайлуца М.І.* Діяльність Румунської православної місії в Трансністрії 1941-1943 рр. (на основі румуномовних джерел) // Сторінки воєнної історії України: 36. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. - К., 2005. - Вип.9. - Ч.2. - С.259-265; *Він же.* Релігійна ситуація в Трансністрії (1941-1944 рр.) // Архіви окупації. 1941-1945 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. - К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. - С.833-839.

10. ДАОО, ф.11, оп.11, спр.144, арк.36.

11. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф.127, оп.1, спр.314, арк.5.

12. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, ф.4648, оп.1, спр.2, арк.112-113.

13. Там само, арк.108а-111.

#### **Михайлуца М.І. Материальные потери христианских святынь на Измаильщине (1941-1945 гг.)**

*Статья рассказывает об ущербе, нанесенном войной культовым сооружениям и церквям Придунайского края. Поднято вопрос о масштабах и авторстве преступлений против духовных святынь на завершающем этапе войны.*

#### **Mykhailutsa M.I. Financial losses of religious srines at Izmail region (1941-1945)**

*The article tells about the damage caused by war to religious buildings and churches in the Danube region. The question about the scope and authorship of crimes against religious shrines in the final stage of the war is raised in the article.*